

PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA SHAXS O'Z-O'ZINI BOSHQARISHIGA IRODAVIY SIFATLAR TA'SIRINING O'RGANILISHI

Yakubjonov Xasan Qaxramonovich

Termiz davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada irodaviy sifatlar mazmuni, shaxsning o'z-o'zini boshqarishida irodaviy sifatlar ta'siri muammosining pedagogik-psixologik tadqiqotlarda o'rganilish holatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *iroda, irodaviy sifatlar, iroda kuchi, qat'iyatlilik, dadillik, qaysarlik, sobitqadamlik, mustaqillik.*

KIRISH

“Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” tamoyili asosida rivojlanish yo'lini tanlagan Yangi O'zbekistonda innovatsion fikrlaydigan, bo'layotgan voqea hodisalarga erkin munosabat bildiradigan, ijodiy va tanqidiy mushohada yuritadigan yoshlarni tarbiyalash uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Milliy istiqlol sharofati bilan jamiyatimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy yangilanishlar, birinchi navbatda yosh avlod ongiga ma'naviy-axloqiy an'analar, insonparvarlik va demokratiya qadriyatlarini singdirishga xizmat qilmoqda. Zero, O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov “Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch” asarida ma'naviy boylik sifatida irodali insonlar borasida quyidagi fikrlarni qayd etadi: “Hayotda odam ba'zan o'zini yo'qotib qo'yadigan g'oyat murakkab muammolarga duch keladi, keskin vaziyatdan chiqishning iloji yo'qdek tuyuladigan holatlar mavjud. Shunday paytda ishda va hayotda, jamiyatda og'ir savdolarga duch kelganda kim o'zini yo'qotmasligi mumkin? O'ylaymanki, birinchi navbatda o'z kuchiga ishongan, ruhiy dunyosi, ma'naviy olami baquvvat bo'lgan odamgina bunday vaziyatdan yorug' yuz bilan chiqa oladi. Ma'naviy boylik shunday paytda odamga katta kuch va madad beradi” [2, 123-b.].

MAVZUNING DOLZARBLIGI

Republikamizda ta'lim maqsadiga ko'ra talaba-yoshlarning yoshiga mos ravishda quyidagi tayanch ma'naviy-axloqiy fazilat (kompetensiya)lar – Vatanni sevish, ardoqlash va unga sadoqatli bo'lish, ishbilarmonlik, kuch va irodalilik, sog'lom fikrlash, g'amxo'rlik, yaxshilik, oqibatlilik, burch va mas'uliyatlilik, tolerantlik, huquqiy ong, yangicha fikrlash, mehnat qilish, mehnatni qadrlash singari ijobiy sifatlarni shakllantirish asosiy vazifa sifatida belgilangan [1].

Yuqorida sanab o'rilgan ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish shaxs

irodasi bilan bog'liq. Iroda – shaxsning ongli harakatlarida, o'zini tuta bilishida ifodalanadigan, ayniqsa, maqsadga erishish yo'lida uchraydigan jismoniy va ruhiy qiyinchiliklarni yengib chiqishida namoyon bo'ladigan ixtiyoriy faolligidir.

Ilk yoshdagi o'spirinlarning o'z-o'zini boshqarishiga irodaviy sifatlarning ta'siri muammosi o'spirinlik yoshi bosqichidagi shaxs xususiyatlari hamda o'spirinlarda o'zini o'zi boshqarish to'g'risidagi tasavvurlarni kengaytirish imkoniyati bilan bog'liq bo'lib, bu esa bir qator ijtimoiy-psixologik muammolarni hal etishning muhim omili hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Shaxs shakllanishi va rivojlanishi, o'z-o'zini boshqarishga irodaning ta'siri muammosi respublikamiz hamda qator xorijlik pedagog-psixolog olimlar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan.

Respublikamiz olimlaridan B.Adizov, G.Aripova, R.Safarova, D.Ro'ziyeva, B.Umarov, B.Xodjayev, N.Egamberdiyeva, G.Baxodirova, M.Ismailovlarning tadqiqot ishlarida o'quvchilarda yangicha tafakkur tarzini shakllantirish, talabalarni shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish, shaxsda mustaqil, milliy, ma'naviy-axloqiy, ijodiy, badiiy, innovatsion, tarixiy, tolerantlik tafakkuri, ijodiy fikrlash, sanogen tafakkurni rivojlantirish masalasining o'ziga xos jihatlari, psixolog olimlardan M.Davletshin, A.Jabborov, Z.Nishonova, N.Safayev, R.Sunnatova, E.G'oziyev, V.Karimova, Z.Abdurahmonovalar tomonidan shaxsning hissiy-irodaviy sohasi hamda bilish jarayonlari muammosining psixologik xususiyatlari tadqiq etilgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) va xorijlik olimlardan M.Brixin [3], A.I.Visotskiy [5], V.A.Ivannikov [6], Ye.P.Ilin [7], V.F.Mashenko [8], A.S.Puni [9], L.I.Ruvinskiy [12], I.V.Selivanov [13], Ye.K.Feshenko [14], M.V.Chumakov [15], M.Rodrigues [11], Lauvee Y., Mey-Dan M.[10], Davila J.Marriage[4]larning ilmiy izlanishlarida shaxsning o'z-o'zini boshqarishida irodaning o'рни, shaxsda irodaviy sifatlarni shakllantirish va rivojlantirish hamda mazkur jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashtirish muammosi tadqiqot obyekti sifatida belgilangan.

Biroq irodaviy sifatlarni shakllantirish muammosi va uning shaxs o'z-o'zini boshqarishiga ta'sir etishining psixodiagnostik mexanizmlari, shaxs o'z-o'zini boshqarishining psixologik xususiyatlari hamda unga ta'sir etuvchi irodaviy sifatlarning mazmuni maxsus tadqiq etilmagan. Mazkur jihatlar ilk o'spirinlarda o'z-o'zini boshqarishiga irodaviy sifatlarning ta'sirini o'rganish yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Psixologiya fanida irodani tushunish, ta'riflash bo'yicha bir xil munosabat ishlab chiqilmagani kabi irodaviy sifatlarning mazmunini tahlil qilish yuzasidan ham umumiylik, umumiy qarashlar majmuasi mavjud emas.

Jumladan, V.A.Krutetskiy irodaviy sifatlar tarkibiga sobitqadamlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, sabr-toqatlilik, intizomlilik, dadillik, jasoratlilik va tirishqoqlikni kiritadi [3].

P.M.Yakobson bo'lsa irodaning muhim sifatlarini mustaqillik, qat'iyatlilik, tirishqoqlik, o'zini uddalashga ajratadi. Insonda namoyon bo'ladigan irodaviy sifatlar sirasiga A.I.Shcherbakov quyidagilarni kiritadi ya'ni sobitqadamlik va tashabbuskorlik, tashkillashganlik va intizomlilik, mehnatkashlik va tirishqoqlik, dadillik va qat'iyatlilik, chidamlilik va o'zini uddalashlik, botirlik va jasoratlik.

Psixolog V.K.Kalin yuqoridagilarga muvofiq ravishda irodaviy sifatlarni tasniflashga qaror qiladi. Uning nuqtai nazaricha, bazal irodaviy sifatlar irodaviy jarayonlar asosida vujudga keladi ammo bunda uning intellektual va axloqiy jabhalari ishtirok etmaydi. U bazal sifatlarni aniqlash uchun ongning quyidagicha namoyon bo'lishini tanlaydi: faollik darajasini ortishi; zarur bo'lgan faollik darajasini quvvatlash; faollik darajasini pasayishi [5, 12-b.].

Ana shulardan kelib chiqqan holda tadqiqotchi quyidagi sifatlarni mulohaza uchun tavsiya qiladi ya'ni g'ayratlilik, chidamlilik, vazminlik. V.K.Kalin bazal tizimga kirmagan irodaviy sifatlarni ikkilamchi deb nomlaydi, chunki ularda bilimlar, ko'nikmalar, emotsiya va intellektning paydo bo'lishi mujassamlashadi. Muallif qat'iyatlilik va tirishqoqlikni ikkilamchi sifatlar tarkibiga kiritadi.

Iroda kuchi - o'zini tuta bilishda, jasurlik, qat'iyat, matonat va chidamlilikda namoyon bo'ladi. O'zini tuta bilish - kishining oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishiga qarshilik qiladigan ichki holatini yengishida namoyon bo'ladigan irodaviy kuch hisoblanadi. O'zini tuta bilish og'riq hissini, toliqish, qo'rquv va g'azabni yengishda namoyon bo'ladi. O'zini tuta bilish ayni paytda keraksiz bo'lgan reflekslarga, odatlarga yo'l qo'ymaslikdir.

A.T.Punining fikricha, "Har bir insonning irodaviy sifatlari yaxlit tizim sifatida namoyon bo'ladi, lekin turli shaxslarda hatto bir shaxsning boshqa xil faoliyat bilan shug'ullanishi natijasida ham irodaviy sifatlarining tuzilishi o'zgaradi. Shuning uchun irodaviy sifatlar o'zaro bog'lana oladigan, ta'sirlashadigan, harakatlantiruvchi, dinamik tizim sifatida ifodalanadi" [9, 84-b.].

Psixologiya fanida irodaviy sifatlarning quyidagi klassifikatsiyalari ajratib ko'rsatiladi. F.N.Gonobolin irodaviy sifatlarni istaksiz harakatlar va psixik jarayonlarning qo'zg'aluvchanligi hamda tormozlanuvchanligi bilan bog'liq holda 2 guruhga ajratadi [7, 56-b.]:

1-guruhga: qat'iylik, jasurlik, matonatlilik va mustaqillikni;

2-guruhga: sabr, o'zini o'zi boshqarish, chidamlilik, intizomlilik hamda tashkiliylikni kiritadi.

F.N.Gonobolin shuni ta'kidlaydiki, "har doim ham irodaviy sifatlarni uning qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlariga qarab ajratish to'g'ri bo'lavermaydi. Inson ba'zi sifatlarini tormozlab, boshqalarini qo'zg'atishi mumkin. Intizomlilik va tashkiliylik shu jihatlari bilan ajralib turadi" [7].

V.I.Selivanov ham irodaviy sifatlarni ajratishda asosiy mezon qilib qo'zg'aluvchanlik yoki tormozlanuvchanlik dinamikligini belgilaydi. Shu bilan u irodaviy sifatlarni qo'zg'aluvchan, ya'ni faollashtiruvchi, hamda tormozlanuvchan, ya'ni so'ndiruvchilarga bo'ladi:

1-guruhga: tashabbuskorlik, qat'iylik, jasurlik, g'ayratlilik va dadillikni;

2-guruhga: sabr-toqat, matonat kabi irodaviy sifatlarni kiritadi [13, 142-b.].

M.Rodrigues [11] va Y.Lauve[10]lar quyidagi irodaviy sifatlarni ajratib ko'rsatadi:

1) energiya –dinamik kuch –jadallik - bu sifat maqsadga erishishning qiyinlik darajasi bilan aniqlanadi;

2) qobiliyat – nazorat –intizom, bu sifat irodaning boshqa psixik funktsiyalarni boshqarishi va nazorat qilishini tasdiqlab turadi;

3) diqqat –konsentratsiya –diqqatning jamlanganligi, bu sifat insonga ta'sir qiluvchi ob'ekt yoki masala qiziqarsiz bo'lganida katta ahamiyatga ega;

4) qat'iylik – tezlik, qaror qabul qilishda namoyon bo'ladi;

5) matonatlik – chidamlilik –sabr;

6) tashabbuskorlik – jasurlik;

7) tashkiliylik – integratsiya – sintez, bu yerda iroda biror –bir masalani yechishda tashkil etuvchi vazifasini bajaradi.

Shuni ta'kidlash joizki, aynan bir odamning o'zida irodaviy sifatlarni turlicha namoyon bo'ladi: biri yaxshi, biri yomon. Shundan kelib chiqqan holda aytish kerakki, iroda turli vaziyatlarda turlicha namoyon bo'ladi. Barcha uchun bir xil irodaning o'zi yo'q, bo'lmasa, bir xil vaziyatga tushib qolgan turli insonlarda aynan bir xil irodaviy sifat namoyon bo'lib, ularning natijasi ham bir xil bo'lgan bo'lar edi. Quyida bir qancha irodaviy sifatlarni mazmuniga to'xtalib o'tamiz.

O'z-o'zini kuzatish bilan tavsiflanuvchi irodaviy sifatlarni. P.A.Rudikning fikricha, dadillik qiyin va tasodifiy vaziyatlarda o'zini yo'qotib qo'ymaslik, salbiy hisslarni saqlab turgan holda aql bilan o'zining harakatlarini boshqarish sifatida namoyon bo'ladi. Boshqa ta'rifga ko'ra, dadillik – bu shaxsning o'zini o'zi ustidan hukmronligidir. Bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, dadillik o'zida salbiy emotsiyalar va ularni bosim ostida ushlab turish bilan bog'liq qator mustaqil irodaviy sifatlarni namoyon qiluvchi irodaviy tavsifnomalar tizimi

sifatida namoyon bo'ladi. Dadillik bilan ifodalanuvchi irodaviy sifatlarga vazminlik, keskinlik (jur'atlilik), jasurlik kiradi.

Sobitqadamlilik bilan tavsiflovchi irodaviy sifatlilar. Sobitqadamlik – bu shaxsning maqsadga intilishga ongli yo'nalganligidir. Bu sifatlarga chidamlilik, qaysarlik, qat'iyatlilik kabilar kiradi.

Chidamlilik – bu ma'lum vaqt maqsadga intiluvchanlik davomida salbiy omillarga uzoq vaqt fiziologik jihatdan asoslangan holda qarshilik ko'rsatishdir.

Chidamlilik inson fiziologik harakterga ega bo'lgan ichki qarama-qarshilikni boshidan kechirganida va uni his qila boshlaganida namoyon bo'ladi. Bu aqliy va jismoniy ishda charchoq hissi orqali namoyon bo'ladi. Ba'zi psixologlar shaxsdagi sub'ektiv hissiyotlarga shu qatori charchash hissiga ham shubha bilan qarashadi. Bundan farqli ravishda fiziologlar charchoq hissiga ob'ektiv holat deb qarab, u tushkunlik hissi bilan bir qatorda vujudga keladi. Organizmda charchoq hissining yuzaga kelishi fiziologik tadqiqotlarda o'z aksini topgan.

Fiziologik tadqiqotlarda chidamlilik tushkunlik holati bilan kurash vaqtida yuzaga kelgan. Inson faoliyatining samaradorligini avvalgi darajada ushlab turish uchun qo'shimcha iroda kuchi lozimdir. Uning qancha vaqt davomida bu ishni amalga oshira olishi shaxsning chidamliligini anglatadi.

Qaysarlik – bu istalgan yoki zaruriy, shu bilan bir qatorda ishdagi muvaffaqiyatlar, qiyinchilik va omadsizliklar bilan kurashishda “shu yerda va hozir”ga erishishga intilishdir. U nima bo'lishidan qat'iy nazar maqsadga erishishga intilish bilan bog'liqdir. Masalan, o'quvchi qiyin masalani yechayotgan bo'lsa, birinchi urinishdayoq taslim bo'lmasdan harakat qilishi kiradi. P.A.Rudikning aniqlashicha, qaysar odam omadsizlik oldida taslim bo'lmaydi.

Ikkinchidan, qaysarlik odam oqilona asoslarga ega bo'lishiga qaramay harakat qilish illatidan ilgari oz o'ylab qabul qilingan qarorlardan voz kechish qobiliyatiga ega bo'lishdir. Qaysarlik sharoitga tik qaramay o'zgargan vaziyatga epchillik bilan moslasha olmaganlikdir. Mana shunday hollarda odam irodasining sustligi namoyon bo'ladi.

Qat'iyatlilik – bu shaxsning qiyinchilik va to'siqlarga qaramasdan uzoqni ko'zlagan maqsadi sari intilishida yuzaga keluvchi “iroda kuchi”ning uzoq vaqt tizimli ravishda namoyon bo'lishidir. Sobitqadamlikning fiziologik mexanizmlari inson motivatsion sohasining barqaror ustanovkalarida vujudga keladi. Qat'iyatlilik hammadan ko'ra, inson sobitqadamliligini aks ettiradi. Qat'iyat o'ylab qo'yilgan qarorni muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi g'oyat muhim sifattir. Qat'iylik odamdan uzoq vaqt davomida hech bir pasaymaydigan irodaviy zo'r berish va kuch-quvvatni taqozo qiladi.

Qat'iyatlilikning namoyon bo'lishi quyidagilarga bog'liq: 1) insonning maqsadga erishishga bo'lgan ishonch darajasi; 2) muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasiga; 3) qiyinchiliklarni bartaraf etishdagi irodaviy ustanovkalarga. Shu bilan bir vaqtda qat'iyatlilik kam miqdorda nerv tizimining xususiyatlariga bog'liqdir.

Mustaqillik irodaviy harakatlar motivlarida va shu bilan birgalikda qaror qabul qilishda namoyon bo'ladi. Mustaqillikning mohiyati shundan iboratki odam o'zining ish-harakatlarining tevarak atrofdagilarning tayziqi, tasodifiy, taassurotlar bilan emas balki o'z ishonch e'tiqodlarini bilimlari va tegishli vaziyatda qanday ish tutishi kerakligi haqida tasavvurlarga asoslanib belgilaydi. Mustaqillikning qarama-qarshi tomoni ta'sirlanuvchanlikdir. Bu shundan iboratki bunda odam o'zgalarning ta'siriga tez beriladi hamda uning harakat motivlari o'zida tarkib topgan xususiy qarashlar ishonch aqidalar asosida emas balki tashqaridan ko'rsatilgan ta'sir natijasi sifatida paydo bo'ladi.

Real hayotda insonning irodaviy – axloqiy sifatlari qadriyatlar ustanovkasi bilan mos tushuvchi bir qator irodaviy sifatlari orqali aniqlanadi. Shuning uchun irodaviy xatti-harakatlarni xarakterlash maqsadida irodaviy-axloqiy sifatlari tushunchasi qo'llaniladi va ular quyidagilardir: mustaqillik, intizomlilik va tashkilotchilik, intiluvchanlik, qaxramonlik va bahodirlik, fidokorlik, printsiptiallik.

XULOSA

Demak, iroda tushunchasiga psixologiyada bir qancha ta'riflar keltirilgan bo'lib, bizning fikrimizcha, iroda - inson ichki va tashqi to'siqlarni yengishi bilan birga ongli qo'yilgan maqsadga erishish imkoniyatidir. Irodaviy xulq-atvor maqsadga yo'nalganlik, o'zini o'zi nazorat qilish, vaziyat tug'ilganda u yoki bu harakatdan bosilish, ya'ni o'z xulq-atvorini egallash hamdir. Irodaviy sifatlari bu - irodaviy tartiblilikning xususiyati bo'lib, qiyinchilikni yengish bilan shartlashgan xarakterning aniq sharoitda namoyon bo'lishidir.

Irodaviy sifatlari – bu qiyinchiliklarni yengishda shakllanadigan xarakter bilan bog'liq, aniq vaziyatlarda namoyon bo'luvchi va shaxs xususiyatlariga aylangan irodaviy boshqaruvning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, ilk yoshdagi o'spirinlarda o'z-o'zini boshqarishga irodaviy sifatlarning ta'sirini ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq qilish ularning shaxs va individual-psixologik xususiyatlarini, fe'l-atvorlarini shuningdek, oilaviy ahvolini o'rganish o'spirinlik davrida ijtimoiy vaziyatlarni idrok qilinishi to'g'risidagi mavjud tasavvurlarni kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" VM-1059 son Qarori. - T.: - 2019 yil 31 dekabr.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent.: Ma'naviyat, 2008. – 123-b.
3. Брихин М. Воля и волевые качества // Психология личности и социалистическом обществе. – М.: 2001. – 340 с.
4. Davila J. Marriage // Encyclopedia of Stress In 3 vol. / Ed. By G. Fink. Vol. 2. San-Diego: Acad. Press, 2000.
5. Висоцкий А.И. Возрастная динамика волевой активности школьников и методы ее изучения: Автореф. докт. дис. Л.: 2002. – 40 с.
6. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции М.: 1998. – 218 с.
7. Ильин Е.П. Психология воли. СПб: Питер, 2009. – 324 с.
8. Мащенко В.Ф. Психологические особенности морально – волевых качеств личности трудно воспитуемых подростков. автореф канд.психол. наук. Киев.: 1998. - 24 с.
9. Пуни А.Ц. Психологические основы волевой подготовки в спорте. – М.: 1999. – 176 с.
10. Lauvee Y., Mey-Dan M. Patterns of Change in Marital Reiations Among Parents of Children With Cancer // Heaith and Sc. Work. 2003. Vol. 28, N 4.
11. Rodrigues M. et al. Listening to Mothers: Qualitative Studies on Motherhood and Depression From Goa India // Soc. Sci. and Med. 2003. vol. 57.
12. Рувинский Л.И., Хохлов С.И. Как воспитать волю и характер. – М.: Просвещение, 1998. – 244 с.
13. Селиванов В.И. Воля и ее воспитание. – Рязань: 1999. – 263 с.
14. Фещенко Е.К. Возрастно-половые особенности самооценки волевых качеств. – СПб.: Питер, 1999. – 142 с.
15. Чумаков М.В. Выделение волевых черт личности на основы семантического сходства. - Ярославль: Изд. во РПО, 2003. – 162 с.
16. Эльконин, Д. Б. Психологическое развитие в детских возрастах./ Д.Б. Эльконин. - М: НПО «Модек», 1995. – 416 с.
17. Ismailov M. K. (2021). Talabalarda sanogen tafakkurni rivojlantirish komponentlari va uning pedagogik-psixologik xususiyatlari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(8), 509-522.
18. Ismailov M. K. (2021). Empirical analysis of the development of

sanogen thinking in student's on the basis of a reflective approach. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*, 11(2), 592-599.

19. Исмаилов М. К. (2021). Рефлексив ёндашув асосида талабаларда саноген тафаккурни ривожлантиришнинг эмпирик таҳлили. *Современное образование (Узбекистан)*, (3 (100)), 46-52.